

Микола Степаненко

«ЩО ДАЄ ДОНБАС НАШІЙ ДУХОВНОСТІ, НАШІЙ КУЛЬТУРІ?»

(ЗАПИТАННЯ Й ВІДПОВІДІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА)

У весь близький і далекий світ, до невичерпних цінностей якого мав щастя доторкнутися і який волею долі пізнав у Другу світову війну фронтовик, а в мирний час всесвітньо відомий майстер слова, громадський діяч Олесь Гончар, постав окремим сюжетом у його щоденниках. Згадано в них і «країну музики» [2, т. 3, с. 100]¹ Австрію з «Моцартовою колискою» [04.09.1987] містом Зальцбургом, і «високоцивілізовану чудову країну» Америку [17.06.196] «з містом-катакомбою, містом скелею, що душить, гнітить людину» [29.06.1955] Нью-Йорком, «світом молоді енергійної Америки» [16.02.1960], «тихим містом. Якимсь не американським» [18.02.1960] Вашингтоном, «ковбойсько-індіанським провінційним містечком» [06.03.1960] Уільямсом, «провінційним містом далекого заходу, заснованим колись іспанськими скотарями під час „золотої лихоманки”» [26.02.1960], «кошиком фруктів нації», «раєм, створеним людиною в пустелі», «містом з’їздів» [27.02.1960] Фресно, «чудовим південним містом» [07.03.1960] Феніксом, «перлиною Тихого океану» [25.06.1955] містом Сан-Франциско, «колискою американських племен» [14.03.1960] містом Бостоном, і «країну щасливих людей» [05.06.1992] Канаду з «чистим, як дистильована вода» [29.06.1966] містом Вінніпегом, і «лідера людства» [17.03.1990] Японію з «містом (Токіо. – М. С.), якому нема краю... справді безкінечним» [18.04.1961], і «пристаніще свободи» Литву [06.07.1989], і «країну мудрості» Індію [24.05.1984], і «милий поетичний край» Словаччину [09.11.1949], і «злиденну, страждаючи, але горду, нескорену» [30.05.1989] Грузію з «оазою серед... суворих гір» [28.09.1966] селищем Руставі, і «гоłodну, обдерту, агресивну» [18.05.1992], «дочку України, але дочку загребущу, агресивну, з домішкою дикої азіатчини» [11.05.1995] Росію з «вітриною убогості й безкультур’я» [29.01.1981], «дрімучою бородастою» [28.07.1997] містом Москвою, «ще одним – чорним непростим – злочиним сталінщини» [18.07.1989] селом Катинню, і «найбільший та-

бір планети» [08.05.1989], «країну... наскрізь тоталітарну, куди вітер ледь-ледь долинає» [10.05.1984], «великодержавний Вавилон» [07.02.1990], «бездарну, потворну, розбухлу, покарану Богом державу» [11.09.1990], «найстрашнішу і найкривавішу імперію» [20.02.1991], «тоталітарну кошару» [25.11.1991], «країну терору, найпідступнішу імперію кадебешницьку» [15.11.1993] Союз Радянських Соціалістичних Республік. Патріотичне слово сказане про «одвіку од Бога багату землю» [30.08.1966], «хліборобську державу» [27.07.1973], «багатотраждальну землю» [17.02.1980], «коханий край» [15.04.1985], «заповідну землю талантів» [08.03.1991], «землю лицарів, масового подвигу, землю богообрану» [23.08.1992], «нашу багатотраждальну матір» [11.07.1994] Україну з її «Меккою всіх слов’ян» [01.03.1985], «душею нашої культури» [29.05.1982] містом Києвом, «містом високої духовності» [30.05.1984] Львовом, «золотим містом» [14.05.1958] Бериславом, «самим серцем України» [30.06.1986] містом Чигирином, «Лесиною „найукраїннішою Україною”» [28.10.1982] містечком Гадячем, «симпатичним приморським містечком» [1952, без дати] Генічеськом, «чепурним містечком, з ретушшю, з будиночками в європейському стилі» [06.05.1971] Снятином, «великим центром книгодрукування» [30.09.1976] містом Жовквою, «зеленим, прекрасним» [23.05.1986] містом Ужгородом, «половецькою столицею» [09.07.1972] містом Токмаком і, звісно ж, із «рідним містом» [20.05.1980] Харковом, де проходила молодість письменника, «столицею Лівобережжя» [01.01.1990], «рідним містом батька української літератури Івана Котляревського» [12.04.1994] Полтавою, до якої тулиться «квітуча земля з квітучими хуторами» [23.04.1991] – любе письменникові селище Козельщина, а від нього рукою подати до «золотої Сухої», де збігли під пильним оком дідуся й бабусі дитячі літа, де «й повітря, і зелень, і балки, і дороги... все хвилює», де все «торкає, збуджує, бентежить, підносить» [12.08.1966], а також із дорогим серцем містом Дніпропетровськом – «молодістю... друзями... любов’ю» [13.06.1982]. Захоплено

¹ Надалі вказуємо в дужках дату щоденникового запису.

сказав Олесь Терентійович і про «Лесин край» [17.06.1981] Волинь, «край чистоти незвичайної... райської» [04.02.1958] Закарпаття, «сонячний край» [02.08.1984] Крим, «мальовничий край» [19.10.1966] Підкарпаття, «багатючий край» [12.11.1977], «справді красу України» [03.06.1987] Поділля, «південну українську тундру», «сумний... край» Присивашся, «істинно українське середовище» [12.06.1990] Тернопілля, «могутню... землю, що колискою була для наших пращурів-росів» [08.08.1988], «Шевченків край» [30.06.1986] Черкашину, «край для... душі дорогий» [08.08.1986], «лагідну... ласкаву... і таку трудну землю» [13.05.1986] Полтавщину й інші куточки, де «голубий Дніпро, білі вишневі сади і ясне сонце» [01.05.1944], де «краса мови та пісні» [07.07.1984].

Не міг обійти увагою автор «Щоденників» і «менш україннішого» краю *Донбасу*. Його досягненням і втратам, радощам і болям присвячено 19 різних стосовно змістової структури й художнього оформлення нотаток, що охоплюють півстолітній – 1943–1993 рр. – відтинок часу. З-поміж них чітко вирізняються сюжетні розповіді, в яких ідеться головню про проблеми Донбасу доби незалежності, і принагідні згадки про цей географічний та промисловий район. З останніх і почнемо вибудовувати, використовуючи метод монтажу кадрів, розповідь із назвою «Донбас» за діарійною версією Олесь Гончара.

Найпростішим її «кадром» є нотатки, в яких за онімом *Донбас* закріплено функцію номінування регіону України, куди входять Донецька та Луганська області: «За висловом сестри, зима стоїть «клята». І ще стоятиме, бо «пізня в цьому році Паска»... Київ завалений снігом. По радіо передають: на *Донбасі* й біля чорноморських портів залізниця паралізована» [17.01.1987]; «Потом из Сибири приехал на *Донбасс* (старший лейтенант, з яким поранений Олесь Гончар лежав у медсанбаті. – М. С.). Был командиром истребит. отряда. Женился в субботу, а воскресенье – война» [20.11.1943].

У нотатці від 10 травня 1960 року – «В Костянтинівці (*Донбас*) є завод ім. 13-ти. Що за 13?» [10.05.1960] – вставлена конструкція, тобто слово *Донбас* є корелятом назви міста з антропонімом-мотиватом *Костянтин* у Донецькій області, а не села в тій же Донецькій, Запорізькій чи Кіровоградській областях або селища в Миколаївській області.

До розряду нотаток, у яких регіонім *Донбас* не впливає на формування діарійного тла, віднесемо ще дві, але з певним застереженням, позаяк за умови глибинного аналізу їхнього змісту він стає одним із внутрішньотекстових сигналам,

текстозначущим компонентом, найсутніша роль якого полягає в тому, щоб локалізувати описані події. Головною дійовою особою першого запису є «незнайомий відвідувач-читач», який у «Києві проїздом, їздив до Косова ховати батька, народного майстра. Розповів, як (ще тоді) читали «Собор»...» [14.09.1987]. З усього сказаного випливає, що в поспіль зросійщеному *Донбасі* 60-х років, на який лавиною сунув тоталітаризм зі своїм жорстоким інтернаціональним маніфестом, інтерес до української літератури не зникав і знаходилися поціновувачі забороненого «Собору», які начебто знали, що його авторів «вже була визначена камера, але не допустили цього – «тисячі людей з'їхались зі всієї України і сказали: «Не дамо!», отже, зупинили антисоборну кампанію, завдяки їм трибунал нібито довелось відмінити. Значна доля правди в цьому є, хоч Олесь Терентійович і «пробував переконати» гостя в іншому – «це легенда, нічого подібного не було». У подієвому центрі другої нотатки-спогаду відомий радянський і державний діяч Климент Ворошилов, із яким Олесь Гончар (а було це 1950 року) входив до складу делегації, що їхала в Угорщину. Климент Єфремович запросив тоді вже відомого автора «Прапороносців» «до свого вагона, був винятково уважний, цілий вечір читав ... поезії з «Кобзаря», на якому був напис українською мовою: «Климу Ворошилову – від Григорія Петровського» (десь у 20-ті роки)». На письменника «це справило сильне враження, і Ворошилов це бачив. Хвалився, що брав участь на *Донбасі* в роботі «Просвіти»...» [07.07.1988]. Тут подано важливі для дня теперішнього відомості: *Донбас*, який у період розквіту тоталітарної системи вже мовбито й не асоціювався з українським краєм, ще недавно був українським, де потужно діяв чи не найважливіший осередок духовності – «Просвіта». Вона, до речі, відновила свою активну діяльність у Донецькій та Луганській областях відразу після здобуття Україною незалежності й навіть сьогодні, в умовах війни, виконує покладену на неї етнонаціональну місію, уселяючи людям віру в обов'язкову перемогу над терористами, сепаратистами, над «імперією зла» [11.05.1995] – Росією, якій не вдасться загарбати споконвічно українські землі.

Окрему групу становлять несюжетні щоденникові виклади автобіографічного характеру, як ось ця: «Миколу [Руденка] судили в тій самій Дружківці на *Донбасі*, де я після першого поранення в липні 1941-го (на Росі) лежав в евакогоспіталі. Може, й суд відбувався в тій самій школі, де з нас тягали закривавлені осколки?» [27.07.1977]. Письменник Гончар, як бачимо,

в годину воєнного лихоліття був пов'язаний із малою батьківщиною свого колеги-дисидента Руденка. Коротке, але наповнене життєписними фактами діарійне повідомлення може стати предметом цікавого дослідження про фронтові дороги Олеся Терентійовича і громадянський подвиг Миколи Даниловича в мирний час. Чому Гончар улітку 1941 року опинився в Дружківці, зрозуміло, але чому Руденка судили не в Києві, а на *Донбасі*, викликає низку запитань. На них найточніше може відповісти сам обвинувачуваний за ст. 62 КК УРСР, якого позбавили волі 1977 року на максимальний термін – 7 літ таборів суворого режиму і ще 5 – заслання. У «Спогадах» Миколи Руденка читаємо, що його відразу після арешту в Кончі-Заспі вивезли літаком у «солідному» супроводі – помічник прокурора Донецької області, капітан міліції, помічник прокурора республіки Аржанов – до Донецька. Письменник спочатку не міг зрозуміти, чому його ізолювали так далеко від столиці. «Якщо я заарештований, – запитував він сам у себе, – то хіба ж для мене немає тюрми в Києві?» [5, с. 444]. Офіційною процесуальною підставою для цього, як дізнається Микола Данилович пізніше – після розсекречення архівів ЦК КПРС, стало «його гостювання в сестри (на *Донбасі*. – М. С.) і зустріч із Олексю Тихим», який відбув уже максимальний строк, передбачений ст. 62 КК УРСР. Насправді ж Руденка як одного із засновників і керівників Української Гельсинської групи «везли в *Донбас* лише тому, що хотіли приховати суд ... від світової громадськості» [Там само]. Була на те й ще одна в Радянському Союзі активно застосовувана до «небезпечних злочинців» причина: усі судові витрати – поїздки свідків на слідство (здебільшого з Києва до Донецька й назад), гонорар адвокатів-оборонців й інше – «мали бути вираховані з концтабірної зарплатні» засудженого Миколи Даниловича Руденка [5, с. 463].

Як зафіксовано в щоденниках Олеся Гончара, розправу над чесним письменником, колишнім фронтовиком чинили в Дружківці, що правда, не в школі, а в невеликому залі палацу культури, де сиділи лише ті, «хто пройшов відповідну режисуру» [5, с. 462]. Місцем покарання, знаходимо в «Спогадах», обрано «райцентр, до якого належить хуторець, де мешкав Олекса Тихий. Оце, власне, і є процесуальна підстава, щоб судити... в *Донбасі*» [5, с. 459].

Із тільки-но проаналізованою перегукується інша нотатка з біографічними вкрапленнями, присвячена Миколі Хвильовому, який, констатує Олесь Гончар, «плував грішне з праведним, істеричував, без кінця кааявся, їхав «робкором»

на *Донбас* і навіть передсмертну записку закінчив істеричним написом: „Хай живе комунізм!”» [14.05.1993]. Короткотривале неодноразове перебування на *Донбасі*, звичайно, вплинуло на творчість письменника, позаяк він навчився слухати музику металу, пройнявся високим почуттям до робітничої професії. Запис від 14 травня 1993 року – відповідь прозаїка Гончара на телевізійну репліку «Хвильовий – великий чоловік!» поета Павличка. Велич, на думку автора «Щоденників», в іншому – непоступливості й любові до України, якими були наділені «великий Шевченко», «великі ... Довженко та Багрянний» [Там само]. Це спростувати важко, як і те, що Хвильовий – постать трагічна й талановита.

Якоюсь мірою суголосним із шойно розглянутим є запис від 17 вересня 1966 року. У ньому йдеться про двох братів-письменників, земляків Олеся Терентійовича, – Івана та Юрія Сліпків. Іван сумлінно втілював у життя ленінський план будівництва соціалізму, працював у «Молодняку», «Комсомольці України», ледве не загинув від куркульської кулі, пізніше оселився у Воронежі, забув про своє коріння, української мови «вже не вживає», став «скалічений якийсь. Випотрошений. Внутрішньо – пустий». Інша доля судилася Юрієві: «...сидів 10 років (за наклепом дівчини). Тепер ... в *Донбасі*». Нетворчу професію гірника відомий автор повісті «Кантакузи» здобув не з власної волі, а тому, очевидно, що був посланий на «перевиховання» в зросійщену шахтарську глибинку. «Отакі брати. Трагедія і в того і в того, – робить висновок Олесь Гончар, – а фінали різні... може, справжнього щастя» зазнав таки Юрій – «щастя мужності, гідності, незламності...».

Першою нотаткою щоденникового дискурсу, що охоплює понадпіввікову українську і світову історію (червень 1943 – липень 1995 рр.), одного з найвидатніших письменників ХХ століття Олеся Гончара, а також «кадром-інтродукцією» до діарійного сюжету на тему «*Донбас*» є сумний виклад про голодний 1943 рік, коли взимку й навесні весь цей край і «мешканці інших міст виїхали в хлібні провінції України. Тисячі, кажуть, їхало саней і двоколісних тарайок, запряжених жінками і дітьми, навантажених недопроданими речами. Голод гнав». Розглядуваний запис – це зіткана з побаченого навласновіч і почутого від інших людей розповідь молодого, «сповненого чорного песимізму» воїна про страждання, муки, поневіряння нашого народу за тяжкі два воєнні роки: міста-красені перетворилися на купи цегли, податки додушували селян, усіх виморювали щоденні

пошуки шматка хліба. Прикро констатувати, що сумна картина, яку майстерно виписав Олесь Гончар у червні грізного 1943 року, повторюється тепер на *Донбасі*. І знову тисячі людей змушені залишати рідну землю, на яку посягає «північний агресор» [14.04.1993] – країна, «де поруйнований сам генотип нації» [01.05.1995], і знову гинуть захисники України й мирні жителі, і знову держава за крок від «останньої битви перед кінцем світу» [12.08.1988].

Варто підкреслити, що Олесь Гончар у щоденниках неоднозначно, подеколи навіть полярно оцінює *Донбас*. Цей край він називає зрусіфікованим, zdeформованим, уважає його лише полем для великих духовних робіт, могутнім резервуаром для поповнення національних сил і протиставляє Галичині – «нації. За всіма ознаками» [12.04.1994]. В уяві письменника батьківщина гірників асоціюється й з іншим – насамперед із териконами, які «оживляють дими, кудлаті, рухливі, розвітрені», та шахтами. Після київських лісів йому видалося «дуже світло, дуже просторо в *Донбасі*» [05.08.1963]. Око замилювали могили з порожньої породи, які вивищуються над поверхнею і «промовляють за весь край», із згаслих вершин яких діти пускають голубів. Олесь Гончар образно порівнює терикони з «вулканами застиглої людської енергії», «чорними ... пірамідами», цим самим підкреслюючи нелегку працю шахтарів, небезпеку, яка завжди чигає над ними, коли опускаються під землю. Зафіксовано в щоденниках і трагічні донбаські будні, як-от: «Вибух в *Донбасі* (в середині терикона накопичились газу); вночі вибухнуло...» [Там само]. Або: «А цей 1986-й відходить під знаком прокляття. Чорнобиль... катастрофа на залізниці... «Адмірал Нахімов» і ще ось днями – вибух на шахті в *Донбасі*... Рік активного зла» [30.12.1986]. Цих трагічних подій на Донеччині та Луганщині, звичайно, було не дві і навіть не десять, а сотні. Від людей усе це приховувалося, отже, воно не могло знайти висвітлення й відповідної оцінки в щоденниках Олесь Гончара.

Те, що *Донбас* – специфічний регіон, де не легко прижитися щирій українській душі, розкрито через образ завербованого на шахти гучула, який незвіданої, «дивної сили почуттям прилипає ... до своїх гір. Звідусюди повертається в цей свій високий і суворий край». Він «виліз із шахти, обертається до глибин, де лишилися поклади кам'яного вугілля:

– Не я тебе закопував, не я й добуватиму!» – і до себе в Карпати» [03.09.1977].

Із цим записом контрастує інший, який відзеркалює психологію мешканців краю «чорно-

го золота» – збайдужілих до всього збіглого й того доброго та поганого, що діється: «Вибух в *Донбасі*... пригорнуло хатину шахтарську, де двоє кумів сиділи за чаркою. Коли їх відкопали через три дні – перше запитання було:

– Хто переміг (у футбольній грі – М. С.)» [05.08.1963].

Комічними описувані ситуації, які «з усміхом розповіли» Олесеви Терентійовичу, не назвеш. Це радше сміх крізь сльози з повчальними нерадісними висновками, про що йтиметься далі.

Наразі ж спробуємо дати ґрунтовні відповіді на запитання, винесене в заголовок статті. Вони зосереджені в діарійних нотатках періоду 1991–1993 рр., які – без перебільшення – укладено зафільмовують силу наростання протестних акцій у тодішньому *Донбасі*. Письменник неупереджено оцінює зміни, що наскрізно пронизали вчора ще повсюдно контрольоване «новітнім ярмом» [19.09.1990], «солодкоголового Михайла» Горбачова [27.05.1990], а сьогодні вже вільне українське суспільство, з проєкцією на далеку перспективу, з передбаченням суспільних колізій, які можуть лягти на плечі не лише страйкарів-шаhtarів, а й усієї країни. Олесь Терентійович володів даром провіщення. Якби вчасно прислухалися до думок і порад великого майстра слова ті, до кого він звертався, ми не мали б Куренівської трагедії 1961 року, «чорнобильської Хіросіми» [13.05.1986] 1986 року й багато чого іншого, що заважало нам упевнено просуватися вперед.

Окремого схвалення заслуговує щоденниковий запис, над яким стоїть дата 30 листопада 1993 року і який без щонайменших вагань і найнепримітніших поправних коефіцієнтів можна накласти на проблеми сьогодення: «Наші державці ніяк не хочуть втямити, що без культури повноцінної держави не збудувати. Націю сьогодні ведуть сліпці, у бильмах поводити. А до того ж – діють зовнішні, украй негативні чинники. Росія бере Україну за горло, а заокеанські діячі Москві потурають, не бажаючи зрозуміти, що там росте новий фашизм в образі агресивних і нахабних реаніматорів кривавої імперії. Відключили енергосистему – зупинились металургійні заводи *Донбасу*. Шовіністи репетують на весь світ, що Україна хоч і ратифікувала ядерні угоди, але, бачте, домагається гарантій, – який гріх! І американці Москві підспівують, погрожують Україні блокадою... О, сліпці, сліпці! (підкреслення наше – М. С.)».

Українська культура, на превеликий жаль, так і не сягнула того рівня, на якому б мала опинитися крок за кроком у роки незалежності. Її

поступ гальмують не лише економічні негаразди та корупція, що наскрізь пронизала суспільство, матеріально спустошила й духовно знекровила його, а й загальнолюдська байдужість. Про національних проводирів немає чого й говорити. Їм влучні ярлики-характеристики начепив наш Божою милістю талановитий народ, назвавши «хитрим лисом» Леоніда Кравчука, «червоним директором» Леоніда Кучму, «Кучмою у вишиванці» Віктора Ющенка, «верховним бандитом» Віктора Януковича. У полі основної діяльності і першого, і другого, і третього, і четвертого президентів опинялися не державотворчі процеси, не європейський вектор розвитку, не конструктивні реформи, а постійні чвари, переділи, «прихватація», кумівство, запанібратство. Найдошкульніше сліпе більмо в історії незалежності України – «донецький самодержець», чи то пак «президент-утікач», який намагався всіма підвладними йому державними важелями повернути Україну в пазурі «голодної, обдертої, агресивної» [18.05.1992] сусідки. Сподіватися на заокеанських ділків, зголошуємося з Гончаром, як і на європейське товариство, – це хіба що брати на озброєння мудрий вислів: «На Бога надійся, а сам не плошай».

Що ж до сюжетної розповіді про *Донбас* доби незалежності, то її розпочинає нотатка від 17 квітня 1991 року. Того весняного дня тривав «10-й з'їзд письменників України. Багато суворого, грізного. Вимоги департизації, «дестукалізації» Спілки (дотепний словотвір!). Шовіністи й партократи прищухли. Секретар парткому (К. К-к), якого запрошували на трибуну, злякався і просто втік! Отакий Фурманов... Виступав і ... молодий шахтар із Горлівки. Вибачився, що нерідною промовляє... «В мене відібрали мову, відібрали Бога, нас усіх душить червоний терор імперських сил...» [17.04.1991]. Слово від гірників, які заповнили Київ, тримав на з'їзді Юрій Архипчук – вибійник шахти імені Менжинського, який приїхав до столиці не з міста Горлівки, як сказано в щоденниках, а з міста Первомайська, що на Луганщині. Він не лише щиро перепросив за те, що не говорив по-українськи, а й пояснив причину, чому так сталося: «...цей червоний терор, який існував у нас 73 роки, забрав у мене мову, віру в Бога і залишив мені тільки порожній шлунок, і пекельний труд, і кремлівську мафію, яка будує ніби комунізм». Луганський голова страйкому намагався донести до учасників форуму, що шахтарі не мають яких-небудь шкурницьких інтересів і не зазіхають на чийсь статки. Вони прагнуть, аби кремлівський уряд виконав свої зобов'язання перед трудящими людьми. Молодий гірник на-

голосив на одній дуже важливій речі – страйкарі прозріли, вони економічні вимоги відсувають на задній план, оскільки усвідомлюють, що «без свободи жодне підприємство не стане самостійним», як і не стане вільним та ситим жоден працівник, уже не хочуть голосувати за «могутчий» Союз, що розсипається на очах, прагнуть обмежити повноваження влади на всіх рівнях, зробити її чесною й демократичною, вимагають відставки «убивці власних починань» [15.01.1991] президента Михайла Горбачова, знищення командно-адміністративної системи, яка всуціль обплутала країну. Представник *Донбасу* назвав письменників «обличчям нашої України» й від імені всіх шахтарів закликав їх, щоб «писали правду, зображували ту реальність, яку маємо в Україні», «те, що переживає і відчуває народ», і обходили те, «що під червоним терором» змушували інженерів людських душ уславляти досі. Він закінчив свій виступ такими пафосними, з іскринкою мудрості словами: «Браття і сестри, допоможіть нам, у нас спільні інтереси. Ми вступили в боротьбу і продовжуємо її за наше і ваше майбутнє. Виявіть солідарність з шахтарями, і ми разом доб'ємося перемоги» [3, с. 5]. Це звернення, очевидно, вплинуло на Гончара – другий страйк, про який мовлено в нотатці від 11 червня 1993 року, він офіційно назве політико-економічним, а образно – другим Чорнобилем. «Над суверенністю України, – процитуємо цей запис, – нависла загроза смертельна. Страйкує *Донбас*. Зупиняються заводи... Найбільше винуватять люди не лише мафію, а й Верховну Раду... Доки депутати – і партократи, і демократи – в зворушливій єдності ділили там холодильники та автомашини, доки зажерно спішили будувати дачі та гребти під себе валюту, нещасна Україна тим часом неухильно котилася вниз, до прірви, що зяє зараз перед нами». Верховну Раду, услід за невдоволеним, збуреним народом, письменник охрестив «Верховною зрадою».

17 червня 1993 року Олесь Гончар відверто заявив, що основна зброя донецьких шахтарів – шантаж, що в них немає такої важливої риси, як почуття робітничої честі. Його мають дніпропетровські металурги, які «буквально благають: дайте ж вугілля, гинуть коксові батареї, гине народне добро!» Але ті – глухі. *Донбас* – це люмпенізований край, таким постає він сьогодні. І наскільки ж свідоміші за страйкарів металурги, наскільки більше в них свідості, і патріотизму, і просто робітничої порядності. Добре, що я їх уславив у «Соборі». Зараз вони рятують коксохім, працюють цілодобово, аврально».

Два останні «кадри» щоденникової версії Олесь Гончара про суспільно-політичні трансформації в Україні й *Донбас* – це крик душі людини, яка відчуває страждання рідного народу, як свою пекучу, незагоєну рану, це різка, але справедлива відповідь державного, громадського і політичного діяча на жорстокі виклики дня. Про люмпенізацію були підстави говорити: в краї запанували безробіття, правовий нігілізм, рівень культури катастрофічно знижувався. До цього важливого питання, тобто люмпенізації, Олесь Гончар повернеться 5 серпня й говоритиме про наболіле м'якше, поблажливіше, навіть вибачливо: «Звичайно, я погрішив, коли писав про «злюмпенізований *Донбас*». Дивлюсь оце передачу про краснодонських шахтарів (котрі страйкували найдовше) і бачу, що це змучені, розсудливі і справедливі люди. Просто довела їх до відчаю місцева бюрократія. Прокурори будують вілли, роз'їдають морди місцеві «обранці», а до того, як живе шахтарський люд, їм байдуже. Сорок тисяч шахтарів на майдані. Мужні, чесні обличчя. Як швидко серця в депутатів обростають салом байдужості, очі запливають жиром наддостатку... А хіба в Києві не так? Хіба найкрикливіші демократи не стали безнадійно товстошкірими? Народ розжене їх і правильно зробить!» Перед нами ще один позавчорашньо-післясьогоднішній день, який, побила б його лиха та нещасна година, повторюється ось уже понад два десятиліття: не переводяться крикуни-демагоги депутати, глибоке дно наддостатку народних слуг, бо все перекупувають і продають, ширшає економічна прірва, множить зграя скоробагачів, росте хижацько-споживацький апетит у місцевих бюрократів. Та це один, темний, бік медалі, а є й інший, світлий: до сорока тисяч шахтарів, яких згадує Олесь Гончар, через десять літ – 2004 року – доєдналися на славнозвісному майдані в Києві мільйони світлих і мужніх облич зі всієї України, і не лише гірників. Ми вже пережили Помаранчеву революцію, або «легеньке романтичне шоу», «щось на зразок сонати Шуберта», а нині впевнено піднімаємося на вищий національний щабель і вершимо Революцію Гідності, або «набагато майданніший Майдан» [6, с.31, 252], який переростає в еволюцію Гідності. У добрий час сказав наш незабутній Гончар віще слово: «Народ розжене їх, і правильно зробить!» Дві успішні спроби ми вже мали, отже, набули досвіду, загартувалися й готові до нових випробувань за «нашу багатостраждальну матір» [11.07.1994] Україну.

Своєрідною кульмінацією діарійного сюжету з донбаськими подіями вважаємо щоден-

никовий запис, датований 16 червня 1993 року. «*Донбас*, – ідеться в ньому, – очевидно, спровокований, одурений шовіністами. Не дає вугілля дніпровським металургам, вже гаснуть домни». Це, переконує Гончар, на руку донецьким горлохватам на чолі з «гідким, потворним типом» Олександром Чародєєвим, які перехопили парламентську трибуну. Трагізм полягав ще й у тому, що провокаторам не протидіяли, як мало б бути, а сприяли своїм мовчанням «наші сміливці-демократи». Вони «поковтали язика». Ситуацію, яка склалася, влучно названо «жалюгідним видовищем боягузів і пстудухів». «Донецькі горлохвати» діяли тоді прицільно, вони в максимально короткий термін сформували донецький клан, що «вирве» одне з ключових місць в українській економіці й політиці. Про наслідки його діяльності не хочеться й згадувати, вони очевидні: страшенне зубожіння народу, розкол України, девальвування національних інтересів і цінностей, зовсебічний наступ «руського мира», анексія Криму, кровопролиття, братовбивство на Донбасі й багато іншого прикрого та болісного.

На цьому можна б поставити крапку, адже всі діарійні записи проаналізовані. Проте є досить ваговита причина далі повести розмову, оповиту таємничістю, не позбавлену занепокоєння. А річ у тім, що над Гончаровим щоденниковим записом від 16 червня 1993 року добре потрудилася «людина-невидимка з кольоровим олівцем, міцно стиснутим у руці». Звично було, коли ці «люди-невидимки» в царські й більшовицько-комуністичні часи спотворювали тексти, вилучали з них усе, що не відповідало канонам чинної ідеології. Траплялося, що до невпізнаності змінювалися фрагменти прозового дискурсу Олесь Гончара або й зовсім губилися, як ось цей із роману «Тронка»: *«Навряд чи хто з присутніх міг уявити, що випало бачити Ліні за своїх дитячих літ на Півночі, де холод табірних режимів здатен був заморозити в людині все живе, де крихкий і ніжний світ дитячої душі мусив протистояти силам потворним, грубим, брутальним... Багато чого Ліна дівчинкою бачила на власні очі, ще більше чула від тих людей, які її оточували, і це все ранило душу дитячу, розтерзувало, травмувало. Знала жінок, засуджених на чверть століття тільки за те, що вони були членами чийось сімей і самий їхній злочин, стаття покарання так і називалась: «ЧС», член сім'ї... Бачила баржі, що виходили в простір крижаного океану, наповнені людьми, а повертались звідти порожні... Чула про острови, всуціль населені жінками-арештантками, острови, від яких*

*навіть морські звірі, тюлені тікали, не в спро-
мозі витримати безкінечну душевнороздираючу
тугу жіночих голосів... І хоч скільки було там
людей, потерпілих невинно, батько, проте,
поводився з ними, як із винними, і, здається,
вважав це цілком природним, нормальним!..*

*І чи не для того, «громадянин» началь-
ник, щоб забути про свої «заслуги» там, на
Півночі, ви розповідаєте зараз тут про інші
свої «заслуги», що могли б бути справжніми,
могли б прикрашати вас, якби ви не забули їх
пізніше своїм служачтвом, холопством, без-
принципністю. Ви намагаєтесь виставити
себе при цьому столі в героїчному вінку спо-
минів, а той вінок ламається, бо в людині не
можуть вжитися разом бруд і чистота...».*

«Шулерська фальсифікація» [07.01.1980],
якої зазнав роман у новелах, дуже обурила
Олеся Гончара. На полях сторінки твору (з ви-
кресленим чорним, цензорським чи редактор-
ським, чорнилом уривком), яку йому вдалося
роздобути, написано таке: «Свавілля цензо-
ра. Викреслено було – потайки, по-зłodійськи
– вже після того, як автор вичитав і підписав
верстку... І так виходило багато разів, доки до-
слідник не натрапив на цю чорну чиюсь робо-
ту» [4]. У родинному архіві віднайдено й інший
коментар: «Викреслений підступно, хитро, по-
зłodійському – вже з чистої верстки, яку, оче-
видно, не бачитиме автор і нічого не відатиме
про вчинену над ним наругу. Верстка та з слі-
дами зłodійства випадково збереглася у Відділі
рукописів Інституту літератури, як, звичайно
ж, зберігся і сам рукопис. Втручань у його живу
тканину було настільки багато (чого варта одна
історія з «Полігоном», однією з найкращих
новел роману, яку намагалися витаврувати по-
вністю), що ця операція з кліщами й ножицями
в новелі «Передчуття океану» залишилась не-
поміченою. Роман так і вийшов з скорочення-
ми в журналі, а потім і окремим виданням – К.,
«Радянський письменник», 1963. На стор. 146
після абзацу «Ліна, похнюпившись, думала...»,
що закінчується: «свої співучасники», повинен
би далі йти викорчований кимсь текст: «Навряд
чи хто з присутніх...».

Далі йде абзац: «Вона знає...».

І так в усіх виданнях: в 7-томнику – т. 5,
с.120;

в 6-томнику – т. 5, с.117» [Там само] (див.
також [7, с. 44–46]).

Ні на мить не вагаємося, що так само роз-
гнівався б Олександр Терентійович, якби дізнався,
що вже «з чистої верстки» його щоденникової
нотатки «вивітрився» серцем і кров'ю писаний
окраєць тексту, у якому, наголосимо з особли-

вим притиском, кожне слово на вагу золота з
погляду всього того трагічного, що маємо тепер
на Донеччині й Луганщині: «Донбас – це рако-
ва пухлина, то відріжте його, киньте в пельку
імперії, хай подавиться! Бо метастази задушуть
всю Україну! Що дає Донбас нашій духовнос-
ті, нашій культурі? Ковбасний регіон і ковбас-
на психологія! Єдину українську школу й ту
зацькували... Ні, хай нас буде менше на кілька
мільйонів, але це буде нація. Ми здатні будемо
відродитись, увійти в європейську цивілізовану
сім'ю... А так ніколи ладу не буде. Буде розбій і
вічний шантаж... (підкреслення наше – М. С.)».
Інакше звучала й кінцівка нотатки: «...а наші
сміливці-демократи поковтали язика, пона-
пускали в штани (не називаємо свідомо прізвищ
видатних поетів і державних діячів. – М. С.) –
яке жалюгідне видовище». Хто побував у ролі
«людини-невидимки» і чиє завдання виконував,
сказати важко. Важливо, що «загублений», чи
то б пак «обчиржений», текст з'явиться в но-
вому виданні «Щоденників», яке готує «Науко-
ва думка». І все це завдяки дружині письменни-
ка. Коли почалася війна на Донбасі і пройшли
вибори до так званих самопроголошених ДНР
та ЛНР, Валентині Данилівні згадалися, як сама
вона говорить, терпкуваті слова про «ковбас-
ний регіон і ковбасну психологію», але виявити
їх у тритомникові не вдалося. Пам'яталося й
те, що вони були у верстці, навіть муляли око,
аж просилися, аби були зняті, бо ж кинув Олександр
Гончар оберемок гіркоти в бік своїм не просто
побратимам по перу, а друзям, із якими до-
водилося ділити найсокровенніше. Добре, що
вдова покійного письменника не встигла пе-
редати до архіву оригінали щоденників, отже,
змогла відшукати потрібний текст із винятко-
во актуальними для нас міркуваннями. Відразу
зауважимо, що знайдуться з-поміж читачів і
дослідників ті, які стануть на бік Олександра
Гончара, як і ті, які поповнять ряди його опонентів
та критиків, мотивуючи свою позицію тим, що
Путін після заволодіння Донбасом тримати-
ме курс на створення Новоросії. До речі, на ці
контраргументи можна відповісти аргументами
самого Олександра Терентійовича: його дуже непо-
коїло, що комусь Одеса марилася Новоросією.
У листі, датованому 11 липня 1990 року, до Стані-
слава Стриженюка Гончар пише, що «бенте-
жать останнім часом... киян... одеські сіро-бу-
рі завихрення. Що це воно таке «Новоосія»? І
чому наші лицарі не пригамують тих печерних,
волохатих, замшлених, котрі не второпають, яке
надворі сторіччя? Одеса – це ж не губернатори
та купці, це ж Довженко та Яновський, Микола
Куліш та Василь Земляк, – розтлумачте це тим

позавчорашнім, сліпородним... І є ж кому слово сказати «За всю Одесу», не перевелися ж козачки! Є ж там, де «в платанах п'ють свободу солови», і Стриженюк, і Колісниченко, і Гайдаєнко, і Гетьман – цілий Чорноморський кіш. І Україна прислухається до Вашого голосу, і ми всі любимо Вас!..» [1, с. 546–547]. Автора «Щоденників» тривожило й те, що в «глибинних районах Лівобережжя... все й нині змагає під гнітом тоталітаризму й русифікації», що відверто ведуться розмови про «поділ України по регіонах – на «Галицьку республіку» і «Донецько-Криворізьку» [09.05.1990], що в східних регіонах мільйони людей заразилися шовіністичною холерою.

Події дня суцього, яких ще вчора не можна було побачити навіть у страшному сні, з'являючись ніким не визнаних ЛНР і ДНР, жорстокість, із якою діють сепаратисти й терористи на Донбасі, потверджують, що «ковбасна психологія», антиукраїнський дух не вивітрилися зі свідомості, душі й серця багатьох донбасців. Отож немає анінайменших підстав спростувати пророчі міркування, що публікуються вперше і, віримо, не загубляться у видавничих кабінетах, не потраплять під «опіку» тих, «чия професія нівечити» [10.02.1979], письменника, якого ми називаємо совістю нації.

Нарешті, спробуємо осягнути, що ж приховано за роздумами Олесь Терентійовича – передбачення, провіщення, пророкування, наказ до дії, засторога, емоційний спалах?.. Мабуть, усе злилося тут воедино, але гору бере правда, про яку не велено було навіть потай говорити, а ще наша пасивність, надмірна довірливість і толерантність, застигла в українських жилах байдужість, упорснута недругами в нашу кров зневіра у власні сили. Та все ж маємо твердо вірити, що українські сини-патріоти здолають «антисинів, брудних запроданців» [18.01.1991], а ми вичавимо із себе раба, згуртуємося в єдину потужну націю й достойно увійдемо до європейської цивілізованої сім'ї, можливо, без кількох мільйонів, «отих окрадених, оболванених в епоху тоталітаризму» [18.06.1990], отих, кого «від коліски вчили відступництву від мови, від нації, вчили науки безликості» [07.03.1990].

Незмірно тяжче повірити в іншу виплекану на самому світанку нашої незалежності мрію і надію Олесь Гончара, що Донбас прозріє, якщо тисячі й тисячі місіонерів рушать із Заходу на Схід, якщо тисячі і тисячі Кирилів

та Мефодіїв звершать подвиг духу, подвиг ренесансу, «щоб *вся* Україна стала Україною» [18.06.1990]; що «східні регіони... стануть людьми», коли їм дадуть «ковток свободи, урок національної гідності», «дадуть відчути пахощі духовного євшан-зілля» [Там само]. Цій чудодійній траві, яку зростила «ніжна, поетична і добра» українська нація, що «формувався у благодатному кліматі, сирого звіриного м'яса не їла, любила складати пісні, дивлячись на небо» [31.05.1994], яку виплекав «народ-красолюб» [27.04.1968], «простий, щирий, трудолюбивий» [17.02.1984], «найбільш віруючий, найморальніший, найчистіший» [04.07.1986], «працьовитий, чесний, неагресивний, здатний до великої творчості» [23.11.1988], «цнотливий у своїх почуттях» [03.03.1990], «набожний, рідкісно обдарований» [18.09.1990], – уже не під силу майже від летаргійного сну «розбудити східні регіони» [18.06.1990], повернути їм утрачену етнопам'ять, яку відбирала, викорчовувала століттями «напівдика Московія» – «захланна, агресивна орда, що в жорстокості й підступності не знала рівних», «нація напівзвірів, розбійників... ведмежатників» [31.05.1994]. Та на все Божа воля. А Творець Небесний з тими, хто живе по правді й совісті, хто не зазіхає на чуже й боронить подароване предтечами своє, щоб передати його для примноження грядущим поколінням.

Література

1. Гончар О. Т. Твори : в 12 т. / Олесь Гончар ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 10 : Листи / упорядкув. та комент. Я. Г. Оксюті. – 2011. – 808 с.
2. Гончар Олесь. Щоденники: у 3-х т. / О. Т. Гончар; упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу та передм. В. Д. Гончар. – К. : Веселка, 2008. – Т. 1. – 456 с.; Т. 2. – 608 с.; Т. 3. – 648 с.
3. Десятий (перший незалежний) з'їзд письменників України // Літературна Україна : газета письменників України. – 1991. – 25 квітня. – С. 1, 3–6.
4. Родинний архів Олесь Гончара.
5. Руденко М. Найбільше диво – життя: спогади / Микола Руденко. – К. ; Едмонтон ; Торонто : Видавництво ТАКСОН, 1998. – 559 с.
6. Слабошпицький М. Гамбіт надії. Україна: констатації, матеріали, виклики, сподівання / Михайло Слабошпицький. – К. : Ярославів Вал, 2014. – 312 с.
7. Степаненко М. І. Літературний простір «Щоденників» Олесь Гончара / Микола Степаненко. – Полтава : АСМІ, 2010. – 528 с.